

ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:

155 години

от УЧРЕДЯВАНЕТО

НА БЪЛГАРСКАТА

ЕКЗАРХИЯ

и 80 години

АВТОКЕФАЛИЯ

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.;
Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

Настоящият сборник е част от реализирането на научноизследователски проект „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“, финансиран по Договор № НИП-2025-07 по Наредба за условията и реда за оценката, планирането, разпределението и разходването на средствата от държавния бюджет за финансиране на присъщата на държавните висши училища научна или художественотворческа дейност (обн. ДВ, бр. 73 от 16.09.2016 г., в сила от 01.01.2017 г.) на МОН.

The present volume is part of the implementation of the research project “Bulgarian Spiritual Heritage: 155 Years since the Establishment of the Bulgarian Exarchate and 80 Years of Autocephaly” funded under Contract No. NIP-2025-07 pursuant to the Ordinance on the Conditions and Procedure for the Evaluation, Planning, Allocation, and Expenditure of State Budget Funds for Financing the Research and Artistic Activities Inherent to State Higher Education Institutions (promulgated in the State Gazette, No. 73 of September 16, 2016, in force as of January 1, 2017) of the Ministry of Education and Science.

© проф. д-р Боряна Бужашка, проф. д-р Венцислав Велев, съставители, 2025
© проф. д.фил.н. Ваня Добрева, научен рецензент, 2025
© д-р Милена Тодорова, научен редактор, 2025
© д-р Христо Христов, дизайн на корицата, 2025
© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
ISBN 978-619-185-791-3

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЕКЗАРХИЯ И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.; Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

**BULGARIAN SPIRITUAL HERITAGE:
155 YEARS SINCE THE ESTABLISHMENT OF THE
BULGARIAN EXARCHATE AND 80 YEARS
OF AUTOCEPHALY**

*Proceedings from conferences held in:
Istanbul, Türkiye – November 1, 2025; Tirana, Albania – November 14, 2025;
Vienna, Austria – December 9, 2025.*

**Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2025**

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБРЪЩЕНИЯ И ПОЗДРАВИТЕЛНИ АДРЕСИ	8
---	----------

ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ.....	15
----------------------------	-----------

ЧАСТ I. БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ: ИНСТИТУЦИОНАЛНО И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ.....	18
--	-----------

Екзархията като българска национална институция <i>Боряна Бужашка</i>	<i>19</i>
---	-----------

Църковният въпрос, разгледан като национален от Петко Славейков във в. „Македония“ <i>Боян Аспарухов</i>	<i>28</i>
--	-----------

Реакцията на българското възрожденско общество срещу служението на гръцки език в българските църкви <i>Антоний Станимиров.....</i>	<i>41</i>
--	-----------

Уставът на Българската екзархия (1871–1945): нормативна основа и историческо развитие <i>Венцислав Велев.....</i>	<i>49</i>
---	-----------

Българската екзархия и нейното духовно влияние сред българите в Албания (XIX–XX век) <i>Арсини Колев</i>	<i>60</i>
--	-----------

Състоянието на екзархийското ведомство в Европейска Турция в навечерието на Балканската война (1912) <i>Станислава Стойчева.....</i>	<i>72</i>
--	-----------

Екзархийското заместничество (1913–1945): краят на една епоха <i>Ваня Стоянова.....</i>	<i>87</i>
---	-----------

Българското църковно представителство в Истанбул и въпросът за вдигане на схизмата <i>Боряна Бужашка, Ваня Добрева.....</i>	<i>100</i>
---	------------

ЧАСТ II. ЛИЧНОСТИ И ДУХОВНИ ЛИДЕРИ В ИСТОРИЯТА НА ЕКЗАРХИЯТА.....	119
--	------------

Учредяването на Българската екзархия – пресечна точка с делото на Паисий Хилендарски <i>Венцислав Велев.....</i>	<i>120</i>
--	------------

Екзарх Антим I като председател на Учредителното събрание в Търново през 1879 г. <i>Вера Бонева.....</i>	<i>132</i>
--	------------

Изборът на първия български Екзарх, отразен на страниците на възрожденския вестник „Право“	
<i>Диана Стоянова, Стелияна Йорданова</i>	142
Екзарх Йосиф I – духовен водач и дипломат	
<i>Арсини Колев</i>	149
Ролята на българската дипломатическа служба за утвърждаване на Българската екзархия	
<i>Пламен Теодосиев</i>	155
Екзарх Стефан – историческа личност, духовен лидер и общественик	
<i>Венцислав Велев</i>	169
Личността на патриарх Кирил в българската история: възприятия и обществено отражение	
<i>Антоний Станимиров</i>	180
Ролята на българското православие за формиране и съхраняване на държавността	
<i>Груди Ангелов, Стелияна Йорданова</i>	188
 ЧАСТ III. ВЪЗРОЖДЕНСКИ И НАЦИОНАЛНИ ДЕБАТИ ОКОЛО ЦЪРКОВНИЯ ВЪПРОС	 203
Културна идентичност и духовна устойчивост: православието в българското общество	
<i>Груди Ангелов</i>	204
Библиометричен анализ на православната колекция в Екзархийската библиотека	
<i>Светла Шапкалова</i>	212
„Бог и България“ (20-те – 50-те години на XX век) в историята на Българската православна църква	
<i>Жоржета Назърска</i>	225
Мястото и значението на Българската православна църква в българското общество в края на Студената война според френските дипломатически извори	
<i>Йордан Йорданов</i>	240
Аспекти в българо-турските културни и религиозни отношения в контекста на изграждане на българския институционален имидж в Република Турция	
<i>Мюмюн Тахиров</i>	247
Присъствието на Екзархията в българското изобразително изкуство	
<i>Христо Христов</i>	255

Екзархията като пазител на идентичности: модели на защита на информация и тяхното отражение в съвременната концепция за сигурност на данните	
<i>Даниела Павлова, Панайот Гиндев.....</i>	<i>269</i>
Когнитивен анализ на броя на пътуванията на българските граждани за посещението на обекти на Българската екзархия в Истанбул за прилагане на образователен туризъм	
<i>Румен Драганов.....</i>	<i>282</i>
Будителството в съвременния ден – памет и бъдеще	
<i>Венцислав Велев.....</i>	<i>291</i>
БЕЛЕЖКИ НА РЕЦЕНЗЕНТА	301

ЕКЗАРХ СТЕФАН – ИСТОРИЧЕСКА ЛИЧНОСТ, ДУХОВЕН ЛИДЕР И ОБЩЕСТВЕНИК

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията представя цялостен и задълбочен портрет на екзарх Стефан I (1878–1957) – една от най-значимите личности в историята на Българската православна църква през XX век. Проследени са ранните му години и формирането на неговия духовен и интелектуален облик, развитието му като Софийски митрополит и периодът му като Български екзарх. Анализирани са усилията му за международното утвърждаване на Българската православна църква, активната му роля в недопускането на депортацията на българските евреи през 1943 г., както и сложните отношения с политическата власт след 9 септември 1944 г. Представен е обобщен личностен и духовен портрет, основан на исторически факти, документални свидетелства и съвременни изследвания. Екзарх Стефан е разгледан едновременно като духовен пастир, богослов и общественик – фигура, чиито идеи и действия отразяват динамиката и противоречията на българската история през XX век.

Ключови думи: екзарх Стефан; Българска православна църква; схизма; спасяване на евреите; църковна дипломация

Екзарх Стефан – <https://bg-patriarshia.bg/>

Екзарх Стефан е сред онези личности в българската история, чийто живот и дело обединяват духовното, политическото и общественото в една цялостна биографична линия. Пътят му – от родопското село Широка лъка, през обучението в руските богословски академии и специализациите в западноевропейски университети, до заемането на най-високия пост в Българската православна църква – отразява сложните процеси, които оформят българското общество през първата половина на XX век.

Той е не просто висш духовник, а личност с изключително широка култура, ярко изразено чувство за обществен дълг и готовност да заема ясни позиции в моменти на криза. Биографията му се преплита с ключови събития: усилията за утвърждаване на автономията на Българската православна църква; международната легитимация на нейната независимост чрез вдигането на схизмата през 1945 г.; активната му роля в предотвратяването на депортацията на българските евреи през 1943 г.; както и нарастващото напрежение в отношенията му с комунистическата власт след 9 септември 1944 г., което в крайна сметка води до отстраняването и изолацията му.

Екзарх Стефан е фигура, за която не може да се говори едноизмерно. Той съчетава богословска подготовка и дипломатически усет, пастирско служение и обществена ангажираност, интелектуална смелост и човешка чувствителност. Именно това прави неговия жизнен път особено важен за разбирането на ролята на Църквата в българското общество през XX век.

Настоящият текст обединява най-същественото от наличните разработки и предлага завършен, аналитичен и аргументиран портрет на екзарх Стефан – като историческа личност, духовен лидер и общественик, оставил траен отпечатък в духовната и обществената памет на България.

Ранни години и формиране на личността

Биографичните данни за ранния период от живота на бъдещия екзарх позволяват ясно да се очертаят социалната и духовната среда, в която той се формира като личност. Стоян Попгеоргиев Шоков е роден на 7 септември 1878 г. в Широка лъка – едно от най-старите духовни и културни среди в Родопите. Населеното място е представително за онзи тип родопски селища, в които след Освобождението се утвърждава модел на тясно взаимодействие между енорийския храм, училището и местната общност, а свещениците и учителите изпълняват водеща роля в съхраняването на идентичността. Семейството му е типично за възрожденската традиция. Важна роля играе баща му – отец Георги Шоков, който е свещеник и учител, ученик на Христо Г. Данов. Това е предопределящо и за бъдещото оформяне на мирогледа на малкия Стоян. Още в семеен контекст бъдещият екзарх попада в среда, в която църковното служение и училищното дело не се възприемат като отделни сфери, а като взаимно допълващи се функции на един и същ обществен авторитет. Така още от най-ранни години той живее в атмосфера на църковност, книжовност и чувство за обществен дълг. Възпитанието в такъв тип дом предполага ранно усвояване на умения за четене, участие в богослужебния живот и формиране на нагласа към образование

като средство за личен и обществен напредък. Последващото му образование в Самоковската духовна семинария и по-късно в Киевската духовна академия оформя интелектуален профил, рядък за времето си. В Самоков получава систематична подготовка по богословие, литургика, история на Църквата и класически езици, в рамките на строг учебен режим, характерен за духовните училища от края на XIX век. Контактуването с ученици от различни краища на страната и строгата дисциплина формират у него стабилни научни навици и осъзнаване на значението на духовната просвета. В Киев усвоява класическата православна патристична традиция, догматиката, философията и богословския анализ – подготовка, която ще определи неговия по-късен стил както в проповедите, така и в публичните му изказвания. Пребиваването в Академията го среща с богословски дискусии, с широк корпус духовна литература и с преподаватели, познаващи добре развитието на православната мисъл в европейски контекст. Учебната работа в академична среда с утвърдени канони на богословска наука допълнително разширява неговите познания и изостря чувствителността му към догматичните и философските въпроси на епохата. След завършването на Киевската духовна академия той преподава в Цариградската семинария, което му позволява да приложи усвоените знания в практиката и да изгради безспорен авторитет. В периода 1915–1919 г. продължава образованието си в Швейцария. Защищава докторат по богословие в Университета във Фрибург (Pendzhekova-Hristeva 2007/2010).

Образованието на младия духовник е впечатляващо. Пребиваването му в Цариград има особена важност – там бъдещият екзарх участва в дейността на Екзархийската институция, запознава се с нейния вътрешен порядък, с конкретните механизми на управление, както и със задълженията, свързани с редовното поддържане на духовното и училищното дело. Запознава се и с проблемите на българските църковни общини в Османската империя. По този начин педагогическата и административната практика се преплитат още в ранния етап на неговата биография. Престоят му в западноевропейска академична среда го поставя в контакт с богословски и философски школи, различни от традиционната православна рамка, и му дава възможност да проследи развитието на модерните хуманитарни науки. Този западноевропейски период разширява мирогледа му и го подготвя за ролята на духовник с модерно мислене и международен авторитет. Всичко това допринася за задълбочаване на неговия интерес към сравнителното богословие и към въпросите за мястото на Църквата в съвременните обществени процеси. В резултат на това неговият профил се отличава не само с класическа богословска подготовка, но и с познаване на съвременни философски и обществено-политически идеи.

Съчетанието между родопска духовна традиция, руско богословско образование и западноевропейска интелектуална култура формира уникален профил – духовник, способен да разбира едновременно каноничната традиция и предизвикателствата на съвремението. Тази многопластова основа обяснява в значителна степен по-късната му позиция в църковния и обществен живот,

както и способността му да се ориентира в сложните процеси на първата половина на XX век.

Екзарх Стефан – духовен пастир, обществен глас и църковен дипломат

През 1922 г. Стефан е избран за Софийски митрополит – длъжност, която превръща духовника в един от най-влиятелните авторитети в страната. Изборът му се провежда в особен църковен контекст. След смъртта на екзарх Йосиф I (1915) Българската екзархия остава без редовен предстоятел и е ръководена от наместник-председатели на Св. Синод. Това означава, че митрополитът на столичната епархия фактически е най-видимата и най-влиятелната фигура в църковната йерархия, носещ отговорността да представлява институцията както пред държавата, така и пред другите поместни православни църкви (Kalkandzhieva 1995).

Изборът на Стефан за Софийски митрополит не е случаен. Той вече е познат в синодалните среди със своята богословска подготовка, педагогическа дейност и административен опит от Цариград. Освен това владее чужди езици, следва отблизо обществените процеси и има международна академична подготовка – качества, които го правят подходящ за ключовата позиция в момент, когато Църквата трябва да отстоява авторитета и автономията си в сложни политически условия през първото следвоенно десетилетие. Стефан владее няколко езика – руски, френски, немски, и активно участва в международни форуми и икуменически инициативи. Той представлява Българската православна църква пред други поместни църкви, участва в международни конференции и поддържа контакти с богословски и духовни центрове извън страната. Това участие е особено важно в условията на продължаващата църковна изолация, породена от схизмата (1872–1945). Благодарение на международната си подготовка и умението да води дипломатически разговори, митрополит Стефан играе водеща роля в подготовката на преговорите с Вселенската патриаршия през 40-те години, които ще доведат до официалното премахване на схизмата през 1945 г.

През годините митрополит Стефан упражнява ролята си на пастир, проповедник и обществен лидер с необичайна за Църквата активност. Приема сериозно задължението на митрополита да бъде не само духовен наставник, но и лице на Църквата пред обществените институции. Присъствието му в синодалната дейност е последователно, а позициите му са видими както в решенията на Св. Синод, така и в публичните реакции по важни обществени въпроси. Отличава се със слово, насочено към реалните нужди на хората. Проповедите му са живи, конкретни и социално чувствителни. Той говори за бедност, несправедливост, религиозно равнодушие, политически разделения и насилие. В неговите текстове ясно личи опит богословските истини да бъдат свързани с ежедневните морални проблеми на обществото. Негови проповеди, беседи и публични изказвания са публикувани в църковния и светския печат през 20-те – 40-те години, като в тях последователно разглежда актуални социални и морални въпроси. Това са съчинения, в които се наблюдава специфичната му способност да обяснява богословски идеи на достъпен и аргументиран език

(Minev 1998). В периоди на политическа нестабилност той често действа като морален коректив. След атентата в „Св. Неделя“ през 1925 г. проповядва за примирение и човешка солидарност, подчертавайки ролята на Църквата като пазителка на обществения мир. В изказванията си от този период, запазени в архивната документация и печата, той последователно предупреждава за опасностите от политическата радикализация и разграждането на общественото доверие. Този подход укрепва позицията му като духовен авторитет, който не се колебае да коментира проблеми, засягащи целия национален живот (Balgarski ekzarh Stefan I 1998).

Чрез тези дейности митрополит Стефан се утвърждава като духовен лидер с отчетливо обществено присъствие, способен да представя интересите на Българската православна църква както в национален, така и в международен контекст. Неговият авторитет през този период е изграден върху ясно изразена пастирска отговорност, умение за публично слово и способност да съчетава духовни и дипломатически функции.

По-важни събития, свързани с Екзархията на екзарх Стефан Вдигането на схизмата (1945)

Изборът на митрополит Стефан за български екзарх през януари 1945 г. съвпада с последния и най-важен етап от процеса, започнал още в началото на XX век – преговорите за вдигане на схизмата, наложена през 1872 г. Схизмата е тежка канонична мярка, която поставя Българската православна църква извън евхаристийното общение и затруднява международните ѝ контакти в продължение на повече от седем десетилетия. През този период тя функционира автономно в национален план, но без признание от останалите поместни църкви. В годините преди 1945 г. участва активно в техническите и дипломатическите подготовки, които предхождат формалните преговори – включително чрез международни срещи, кореспонденция с представители на Вселенската патриаршия и участие в комисии, занимаващи се с въпроса за каноничните отношения. Неговото владение на чужди езици, контактите му с богословски центрове и авторитетът му като Софийски митрополит са важни фактори за успешното представяне на българската страна.

След продължителни дипломатически усилия и международни контакти Вселенската патриаршия официално отменя схизмата на 22 февруари 1945 г.

Това решение е възприето като исторически акт, чрез който Българската православна църква възстановява пълното си канонично общение и престава да бъде изолирана от православния свят. Документите от този период, съхранени в архивите и публикувани в тематични сборници, свидетелстват за водещата роля на екзарх Стефан като преговарящ и представител на България.

Като новоизбран екзарх, той оглавява Българската църква именно в този решаващ момент. Неговият международен авторитет е един от факторите, които спомагат за приемането на решението от страна на Вселенската патриаршия. По този начин вдигането на схизмата се превръща в основния успех на неговото кратко, но значимо екзархийско управление.

Спасяването на българските евреи (1943)

Като Софийски митрополит, екзарх Стефан играе една от ключовите роли в недопускането на депортацията на българските евреи през 1943 г. Неговата намеса се основава на поредица от конкретни действия, документално засвидетелствани в архивни източници и в решенията на Св. Синод. Сред тях е и заседанието на Синода от 16 март 1943 г., на което митрополитът изготвя изложение срещу мерките, предприети срещу евреите, а Синодът решава да бъде изпратено официално писмо до министър-председателя Богдан Филев, настояващо за преосмисляне на действията по депортацията. Този факт е едно от най-сигурните доказателства за институционалната намеса на Българската православна църква в защита на преследваното население.

Друга важна форма е кореспонденцията му с държавни и общински институции, политици и общественици. От запазените документи, съхраняващи се в ЦДА и архива на Св. Синод на БПЦ, ясно личи позицията на митрополит Стефан за хуманно отношение към еврейското население в страната, което той определя като българско. Настоява за прекратяване на злоупотреби и изразява ясна позиция срещу мерки, които накърняват достойнството на засегнатите. Тези документи представляват едно от най-силните свидетелства за неговата активна намеса на административно и морално ниво. Публичната му дейност, особено през пролетта на 1943 г., е значима. Той говори открито срещу антисемитските мерки, настоява за прекратяване на насилието, посредничи за освобождаване на задържани семейства и позволява на застрашени лица да намерят убежище в Софийската митрополия. Тези действия показват, че той използва както институционалните механизми на Църквата, така и личния си авторитет, за да окаже влияние върху решенията на властите.

Ролята на митрополит Стефан е отчетена и анализирана в редица исторически изследвания, включително в публикации, използвани от Мемориала „Яд Вашем“. В тях той е посочен като една от централните фигури при предотвратяването на депортацията на българските евреи.¹ Неговата роля и действия се отчитат като особено значими, тъй като той използва не само институционални, но и лични ресурси – авторитет, влияние, публично слово, за да осуети планове за депортация. Поради това съвременната историография го разглежда като една от централните фигури при предотвратяване на тази трагедия. В

този контекст Стефан се откроява като духовник, който не се ограничава до църковните рамки, а активно реагира на криза с тежки морални и хуманитарни последици.

Конфликтът с комунистическата власт и интернирането

Периодът на неговото екзархийско служение (1945–1948) съвпада с установяването на тоталитарната власт в България. През този кратък, но наситен период Стефан се стреми да запази независимостта на Българската православна църква и да изгради институционална позиция, която да не допуска превръщането ѝ в инструмент на политическата идеология. Той последователно отказва да приеме партийния контрол върху църковния живот, включително върху свещеническите назначения, синодалните решения и публичните позиции на духовниците.

Тази твърдост води до нарастващ натиск от страна на новата власт. През 1948 г., след поредица от намеси в църковните дела, Стефан е принуден да подаде оставка като екзарх. След това е интерниран в с. Баня (Карловско), където остава до смъртта си през 1957 г. В архивите са запазени писма между Св. Синод и различни ведомства, от които личи, че достъпът на екзарх Стефан до обществения живот е ограничен, а кореспонденцията и контактите му са строго контролирани. Въпреки това наличните сведения показват, че той запазва убежденията си и не приема компромиси, които биха подкопали автономията на Църквата.

Историческата оценка за този период подчертава, че свалянето и изолирането на екзарх Стефан са част от по-широката политика на комунистическата държава, насочена към подчиняване на всички религиозни институции. Съдбата му е типичен пример за отношението към духовните лидери, които отстояват независима позиция в условията на политически натиск.

Обобщен личностен и духовен портрет

В образа на екзарх Стефан се съчетават няколко устойчиви характеристики, които оформят не само неговата духовна физиономия, но и общественото му присъствие в един от най-динамичните и противоречиви периоди на българската история. Първият и най-ясно разпознаваем елемент е неговата богословска подготовка. Завършил Самоковската духовна семинария, преминал през Киевската духовна академия и защитил докторат във Фрибург, той притежава академична основа, която рядко се среща сред български духовници от първата половина на XX век. Тази подготовка влияе пряко върху начина, по който формулира своите проповеди, пастирски наставления и обществени позиции: аргументацията му е последователна, обоснована и свързваща богословието с конкретни социални реалности.

С неговата образованост е пряко свързан вторият отличителен белег – широкият му интелектуален профил. Контактът с различни културни и академични среди, включително руската православна традиция и западноевропейската хуманитарна мисъл, му позволява да анализира обществените процеси с дълбочина, надхвърляща рамките на обичайното църковно говорене. Тази интердис-

циплинарна основа определя и неговата откритост към диалог с представители на други християнски общности, дипломатически мисии и международни форуми.

Трети важен аспект е духовната му ангажираност и чувствителност. В словата, писмата и публичните му изяви ясно личи способността да съпреживява проблемите на хората. Той реагира на бедността, на социалните неравенства, на политическите разделения и на моралните кризи в обществото не като наблюдател, а като духовен водач, който счита, че Църквата трябва да бъде действащ фактор в защитата на човешкото достойнство. Именно тази пастирска нагласа обяснява активната му намеса в периоди на насилие или социално напрежение – например след атентата в църквата „Св. Неделя“ през 1925 г. или при преследването на евреите през 1943 г.

Към това се добавя и силно развит обществен инстинкт. Екзарх Стефан притежава умение да формулира религиозни идеи през призмата на актуалните обществени въпроси. Той не изолира богословието в чисто догматични рамки, а го използва като средство за нравствено ориентиране на обществото. Поради това в трудни моменти често е възприеман като морален коректив – както от вярващите, така и от широката общественост.

Смелостта е друга ключова черта. Най-ясно тя се проявява през 1943 г., когато въпреки политическия риск той се противопоставя на антисемитските мерки и участва активно в действията, довели до недопускане на депортацията на българските евреи. Неговите публични позиции, кореспонденция и лични инициативи показват готовност да постави в центъра нравствения дълг дори когато това може да доведе до сблъсък с държавната власт.

Дипломатическите качества на екзарх Стефан също заемат централно място в неговия личностен портрет. Контактите му в чужбина, владението на езици и опитът му в международната среда допринасят за успешното приключване на дългогодишните усилия за вдигане на схизмата през 1945 г. В този процес личният му авторитет, познаването на каноничните въпроси и способността да води разговор при сложни условия, са решаващи за постигането на окончателното помирение с Вселенската патриаршия.

Последният елемент, който завършва образа му, е неговата твърдост на характера. Той се проявява особено силно в отношенията му с комунистическата власт след 1944 г. Екзарх Стефан не приема ограничаването на църковната автономия и отказва да превърне свещенослужението в инструмент на политическа пропаганда. Тази позиция води до натиск, изолация и интернирането му в с. Баня през 1948 г. – съдба, която той посреща, без да се отказва от убежденията си.

Всички тези характеристики очертават фигура, която трудно се побира в еднозначни оценки. Екзарх Стефан е едновременно дипломатичен и твърд, внимателен и решителен, умерен в подхода си, но категоричен в защитата на основните принципи на Църквата. При всички ключови събития, които бележат неговия живот – от пастирското му служение през дипломатическите му усилия

до противопоставянето му на политическия натиск – той действа, воден от разбирането, че основната мисия на духовния водач е да защитава християнските ценности, човешкото достойнство и институционалната цялост на Църквата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Екзарх Стефан е една от най-ярките и сложни фигури в историята на Българската православна църква през XX век. Неговият жизнен път отразява динамиката на време, белязано от войни, политически трансформации, морални кризи и стремеж към институционално утвърждаване. Той успява да съчетае в една личност ролите на духовен пастир, богослов, обществен лидер и дипломат – задачи, които често изискват взаимно изключващи се качества, но при него формират цялостен и последователен образ.

Присъствието му в обществените процеси е пряко свързано с ключови събития на епохата: усилията за международно признаване на Българската православна църква и вдигането на схизмата през 1945 г.; активната му намеса в недопускането на депортацията на българските евреи през 1943 г.; въвеждането на морален коректив в периоди на насилие и политическа нестабилност; както и сблъсъкът му с новата тоталитарна власт след 1944 г., който завършва с отстраняването му от екзархийския пост и принудителната му изолация. Тези събития очертават личност, която не използва духовния авторитет за лична изгода, а го разбира като инструмент за защита на църковната автономия и човешкото достойнство.

Наследството на екзарх Стефан е многопластово. То включва богословски трудове, пастирски слова, дипломатически инициативи, но и ясни морални жестове, които надхвърлят границите на църковната история. Затова и интересът към неговата личност не отслабва – той е пример за духовник, който успява да запази принципност, да защитава слабите и да формулира позиции в усложнена политическа среда, без да изменя на основните християнски ценности.

В този смисъл екзарх Стефан остава не само историческа фигура, а и еталон за духовно и институционално лидерство. Неговият живот показва как една личност може да се превърне в опорна точка за Църквата и обществото във времена на изпитания и как моралната твърдост може да надживее политическите конфликти и ограниченията на конкретната епоха.

БЕЛЕЖКИ

¹ През 2001 г. Мемориалът на Холокоста „Яд Вашем“ в Йерусалим удостоява Софийския митрополит и бивш екзарх Стефан (Стоян Попгеоргиев Шоков) със званието „Праведник на народите“ (Righteous Among the Nations) за участието му в предотвратяването на депортацията на българските евреи. – Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem – Bulgaria, by 1 January 2024. Достъпно на: https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/bulgaria.pdf?utm_source.

ЛИТЕРАТУРА

ЦЕНТРАЛЕН държавен архив (ЦДА) – ф. 1449К, Българска екзархия, 1945–1950, оп. 1; ф. 146Б, оп. 5, а. е. 607, л. 1–36 – Кореспонденция между Светия синод и Министерството на външните работи по отношение пребиваването на екзарх Стефан в с. Баня.

БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ СТЕФАН I, 1998. *Избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия*. София: Сиела.

КАЛКАНДЖИЕВА, Д., 1995. Изборът на Софийския митрополит Стефан за екзарх. *Минало*, 1995, № 4, 65–71.

ЛЮБЕНОВА, Л.; СПАСОВ, Л.; ПЕНДЖЕКОВА, Р.; КАРАМФИЛОВА, П. (съст.), 2003. *Екзарх Стефан I Български. Документи и материали*. София: Абгар.

ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р., 2007/2010. Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет. Смолян: Отзвук прес. В.: *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* (уеббазирана в: Deutschland, Heidelberg) през 2010 г. Достъпно на: https://electronic-library.org/books/Book_0026.html.

REFERENCES

TSENTRALEN darzhaven arhiv (TsDA) – f. 1449K, Balgarska ekzarhia, 1945–1950, op. 1.; f. 146B, op. 5, a. e. 607, l. 1–36 – Korespondentsia mezhdu Svetia sinod i Ministerstvoto na vanshnite raboti po odnoshenie prebivavaneto na ekzarh Stefan v s. Banya.

BALGARSKI EKZARH STEFAN I, 1998. *Izbrani rechi, slova, pouchenia, statii i arhipastirski napatstvia*. Sofia: Siela.

KALKANDZHIEVA, D., 1995. Izborat na Sofiyskia mitropolit Stefan za ekzarh. *Minalo*, 1995, № 4, 65–71.

LYUBENOVA, L.; SPASOV, L.; PENDZHEKOVA, R.; KARAMFILOVA, P. (sast.), 2003. *Ekzarh Stefan I Balgarski. Dokumenti i materiali*. Sofia: Abagar.

PENDZHEKOVA-HRISTEVA, R., 2007/2010. Lichnostta i deloto na ekzarh Stefan v balgarskata istoricheska pamet. Smolyan: Otvuk pres. V: *Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika* (ueb bazirana v: Deutschland, Heidelberg) prez 2010 g. Dostapno na: https://electronic-library.org/books/Book_0026.html.

EXARCH STEFAN I – HISTORICAL PERSONALITY, SPIRITUAL LEADER AND PUBLIC PERSON

Abstract: *The article presents a comprehensive and in-depth portrait of Exarch Stefan (1878–1957) – one of the most significant figures in the history of the Bulgarian Orthodox Church in the 20th century. His early years and the formation of his spiritual and intellectual image, his development as Metropolitan of Sofia and his period as Bulgarian Exarch are traced. His efforts for the international affirmation of the Bulgarian Orthodox Church, his active role in preventing the deportation of Bulgarian Jews in 1943, as well as the complex relations with the political authorities after September 9, 1944 are analyzed. A generalized personal and spiritual portrait is presented, based on historical facts, documentary evidence and modern research. Exarch Stefan is viewed simultaneously as a spiritual shepherd, theologian, and public leader – a figure whose ideas and actions reflect the dynamics and contradictions of Bulgarian history in the twentieth century.*

Keywords: *Exarch Stefan; Bulgarian Orthodox Church; schism; saving the Jews; church diplomacy*

Prof. Ventzislav Velev, PhD

ORCID: 0000-0003-0666-7407

WoS: AGQ-1713-2022

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg

